



Vereniging voor katholiek
en christelijk onderwijs

Mens, Waar ben je? Burgerschap als betrokkenheid bij een groter geheel

1. Grondgedachten en inspiratiebronnen

Bij het spreken over Burgerschap komen een paar grondgedachten van mensen die mij inspireren telkens weer sterk naar voren.

Een greep:

Martin Buber: Alle werkelijk leven is ontmoeting.

Met deze basishouding hoor je een belangrijk aspect van burgerschap: het in verbinding zijn met je omgeving, met medemensen. Burger zijn betekent dat je je actief onderdeel voelt-weet van het grotere geheel waar je deel van uitmaakt. In zijn boekje *De weg van de mens* benadrukt Buber dat de eerste vraag die de mens Adam hoort is: 'mens, waar ben je?' Buber benadrukt dat dit een vraag is die ons voortdurend gesteld wordt: mens, waar ben je, besef waar je deel van uitmaakt, waar je staat met je leven. Het leven spreekt je aan.

Thomas Merton: vraag me waar ik voor leef

Vervolgens denk ik aan een paar regels van de monnik Thomas Merton:

Als je wilt weten wie ik ben, vraag me dan niet waar ik woon, wat ik graag eet of hoe ik mijn haar kam, maar vraag me waarvoor ik leef, heel precies, en vraag me wat ik denk dat me ervan weerhoudt om werkelijk te leven voor datgene waarvoor ik leef. (Thomas Merton *My Argument with the Gestapo* p.23)

Die verdeeldheid herken ik zelf ook heel goed. Je geroepen voelen, verantwoordelijk voelen voor iets in het leven, en er vervolgens toch niet aan toe komen, niet trouw aan kunnen zijn. Als burger in een democratische samenleving ben ik mee verantwoordelijk voor mijn buurt, voor de verbanden waar ik deel van uitmaak, om solidair te zijn met anderen. Tegelijk gaan er van de samenleving ook heel andere signalen uit, die we ook aan onze kinderen meegeven, die daar dwars tegenin gaan. Zorg allereerst goed voor jezelf. Je bent alleen verantwoordelijk voor wat van jou is, voor wie bij jou hoort. Daarbuiten kijk je of het in je eigen belang is of je je voor iets in wilt zetten. Daarmee wordt burgerschap enorm versmald, en ik vraag me af of we er gelukkiger van worden.

Raimundo Panikkar: kun je mij daar meer over vertellen?

Tegelijk zijn we allemaal wel verschillend, en de verschillen zijn in onze geglobaliseerde samenleving, met name in de steden ook best wel groot en dat brengt een complexiteit van de samenleving met zich mee. Er zijn niet veel socialiserende verbanden die cultureel en economisch verschillende groepen overstijgen en bij elkaar brengen. Een van

de plekken in de samenleving waar we elkaar tegenkomen is de school. En ook daar gaat het om een bepaalde selectie van verschillende perspectieven die daadwerkelijk aanwezig zijn. Onderwijs geef je altijd in een bepaalde maatschappelijke context. Het schoolprofiel en de wijk waar de school staat bepaalt veelal welke leerlingpopulatie je er aantreft. Die populatie komt niet altijd overeen met de samenstelling van het docententeam.

En daarmee kom ik op een inzicht dat ik ooit leerde van de spaans-indiase mysticus Raimundo Pannikar in een televisie-interview. 'Ik gebruik vaak mijn venster-metafoor: je moet je voorstellen dat we de wereld allemaal door een venster zien. Dat venster is gevormd door waar we opgegroeid zijn, welke verhalen ons verteld zijn, welke betekenissen aan bepaalde aspecten van de werkelijkheid zijn gegeven door de mensen die ons leerden hoe die werkelijkheid in elkaar zit. We kijken allemaal door ons venster naar de werkelijkheid, en we zien dus niet per se hetzelfde. Als ik mijn buurman of buurvrouw nu iets hoor beweren over de werkelijkheid waarvan ik denk: dat zie ik helemaal niet! Wat ga ik dan doen? Ik zal haar moeten vragen: kun je me daar meer over vertellen, want ik zie dat niet door mijn venster. En dan hoor ik haar vertellen hoe zij iets ziet. Dan kan ik nog steeds zeggen: ik zie dat niet zo. Maar dan heb ik wel geleerd dat je het ook anders kunt zien. Dat er meer is dan wat ik kan zien!' Je hoeft het dus niet eens te worden, maar wel meer begrip krijgen voor die ander. Dat gaat ons als docenten natuurlijk als eerste aan. Leerlingen komen op een ander moment op de wereld dan wij, en vormen zich een ander beeld van de manier waarop de wereld in elkaar zit. Hun 'normaal' is niet hetzelfde als mijn normaal. Kun je mij daar meer over vertellen opent de dialoog en begint met interesse in de ander. Natuurlijk verwacht ik dan ook dat er ook ruimte is en interesse in mijn visie op het geheel. Dat is ook onderdeel van de rol van docenten: onderwijzen gaat over leerlingen dingen aanwijzen die ze zelf nog niet zien. Interesse wekken en betekenis onderzoeken zijn kernelementen van onderwijs.

Onderwijs en burgerschap: Janus Korçak

Van jongs af aan zijn kinderen al burger. Daarom schijven we kinderen vrij snel na de geboorte in bij de burgerlijke stand. En jongeren zijn geen mislukte volwassenen, zo leerde ik van de Tsjechische pedagoog Janus Korçak, maar opgroeiende personen die zich een beeld vormen van de werkelijkheid en daarin mee willen doen en hun verantwoordelijkheid willen leren nemen (bron opzoeken).

Misschien is het wel van groot belang om te zien dat we in het onderwijs voortbouwen op hun eerste socialisatie thuis en in de buurt. Op school begeleiden wij ze bij het volwassen worden in de maatschappij, waarin we aandacht hebben voor hun sociale, morele en democratische ontwikkeling. Deze drie dimensies werkte Gert Biesta uit in een essay voor Verus. (bron). Daarmee is het ook benoemd als een intrinsieke bedoeling van onderwijs, en niet meer als iets van buitenaf dat ook nog moet naast het behandelen van stof en aanleren van vaardigheden.

2. Beginnen bij visie op onderwijs

Burgerschap is natuurlijk al heel lang een vanzelfsprekend aspect van onderwijs. De aandacht voor burgerschap en de worsteling er mee zijn misschien ook wel een gevolg van de versmalling van ons denken over onderwijs, het steeds meer richten op meetbare opbrengsten. De pedagogische visie van waaruit we de vorming van leerlingen benaderen is vaak geen gedeeld gedachtegoed of onderwerp van gezamenlijke reflectie. Daar begint het dan ook vaak bij als we met burgerschap aan de slag gaan.

Eén van de hindernissen die ik in de praktijk als adviseur regelmatig tegenkom is 'de verantwoordingsreflex'. Die werkt als volgt: er is een nieuwe aanscherping van de wet op burgerschapsvorming van kracht geworden per 1 augustus 2021, en de vraag is wat we gaan antwoorden als de onderwijsinspectie daarop komt controleren. We kijken in het onderzoekskader en vragen ons af of we een document hebben waarin een 'doelgericht en samenhangend programma voor burgerschapsvorming' staat? En hoe tonen we aan

dat de school voldoet aan de eis dat er een schoolcultuur is die overeenstemt met de democratische waarden?

Natuurlijk wil je beide vragen kunnen beantwoorden. Daar is niks mis mee. Maar het is goed om je te realiseren dat burgerschapsvorming en volwassenwording van leerlingen niet iets 'er bij' is, maar een integraal onderdeel waar je voortdurend mee bezig bent. Het gebeurt op geplande momenten als onderdeel van lessen die ook door methodemakers zijn uitgewerkt, en het gebeurt op ongeplande momenten waarin het aankomt op de pedagogische kwaliteiten van docenten. Kortom, het gaat om de software, de denkkaders waarvanuit je als docent of oop-er weet wat je rol is.

School als bouwplaats van de samenleving

De tweede reflex is de organisatie-reflex: wie kunnen we hiervoor verantwoordelijk maken in onze organisatie? Is dit niet iets voor de sectie maatschappijleer of -wetenschappen? De sectie levensbeschouwing? Die zijn toch al veel daarmee bezig? Als die nou eens een plan ontwikkelen? We werken veelal pragmatisch en blijven daarmee veilig binnen bestaande kaders van roosters, aanstellingen en schoolgebouwen.

Maar als burgerschap gaat over het volwassen worden van jongeren in de samenleving, om het leren nemen van verantwoordelijkheid, en begrip krijgen voor de verschillende manieren waarop mensen tegen het leven en de samenleving aan kijken en hun keuzes maken, dan gaat het toch alle onderwijsactiviteiten aan? Dan heeft het betrekking op de vraag wat wij goed onderwijs noemen.

In zijn boekje 'De school als bouwplaats van de samenleving' gaat Erik Borgman in op de vraag hoe we de vrijheid voor onderwijs invullen. In hoeverre werken we nog vanuit een eigen visie op goed onderwijs? Creëren we ook ruimte voor ongemakkelijke maatschappelijke vragen die betrekking hebben op ontwikkelingen in de samenleving? Want onderwijs is immers een functie van de samenleving, en geen instituut dat leerlingen opleidt tot vervangende onderdelen van een goed functionerende samenleving. Kritische vragen over kansenongelijkheid, klimaatcrisis, fake news, mentale problemen van jongeren en vele andere kwesties bevragen ook wat goed onderwijs is. Deze vragen zijn fundamenteel, en vragen om aandacht bij het vormgeven van onderwijs. En misschien betekent het wel dat we de grondstructuren een beetje los moeten laten en opnieuw naar de ontwerptafel moeten.

Opnieuw naar de ontwerptafel

In mijn rondgang langs scholen voor voortgezet onderwijs in Amsterdam vond ik flink wat onderwijsvernieuwing. Veel besturen kiezen er voor om een nieuw schoolconcept te ontwikkelen in de vorm van een start-up: een nieuwe school, met een team dat het schoolconcept vanuit basisprincipes gaat ontwikkelen. Toen ik eens een schoolleider vroeg waarom hij het nieuwe concept niet had geïmplementeerd had op de bestaande school van 900 leerlingen, zodat die allemaal baat daarbij zouden hebben was zijn antwoord voorspelbaar: "dat gaat nooit lukken met een team van docenten die al jaren op een bepaalde manier werkt."

Ik weet niet of ik het er mee eens ben. Misschien is zijn antwoord wel een symptoom van de eerder genoemde ontwikkeling waarin de school de eigen vrijheid ook een beetje heeft opgegeven en docenten zich aan de door uitgeverijen ontwikkelde methodes hebben uitgeleverd. Daarmee weet je zeker dat je lesprogramma's aansluiten op leerdoelen en examens. En dit is geen verwijt aan de onderwijsprofessionals op zich, want het is onderdeel van de ontwikkeling in onze cultuur: risico's moet je zoveel mogelijk uitbannen, en je moet altijd kunnen verantwoorden wat je doet. Het doet denken aan de vraag die Thomas Merton stelt. Wat weerhoudt ons ervan onderwijs te verzorgen waar

we zelf helemaal achter staan? Een van de grote uitzonderingen in Nederland is het Agora-onderwijs dat onder leiding van Sjef Drummen in een bestaande school oude kaders heeft losgelaten en nieuwe uitgangspunten leidend heeft gemaakt.

3. Werken vanuit principes

Bij de opdracht die ik van de Woltjerstichting kreeg reikte Dick Bruinzeel mij een boektitel aan: 'Waarom jouw oplossing het probleem is', van Filip Vandendriessche. Een boek dat gaat over de Vlaamse apothekersbranche. Maar door alles heen vooral beschrijft hoe je bij het aansturen van een organisatie het volle potentieel van mensen aanspreekt. Kerngedachte is om je team niet de oplossing aan te reiken en hen opdracht te geven die te realiseren, maar om hen de opdracht te geven om een oplossing te bedenken die aan jouw criteria (de bedoeling) voldoet. Het deed mij denken aan de uitspraak van de gerenommeerde Franse chef-kok Escoffier die stelde: een goede chef doet zijn voordeel met recepten, maar kookt vanuit eigen principes.

Een aantal principes die in alle schoolontwikkeling steeds terugkomen zijn: meer ruimte voor persoonsvorming (subjectificatie), sterker maatschappijgericht of wereldgericht, meer eigen verantwoordelijkheid en reflectie op behalen van leerdoelen, gestructureerd leren samenwerken. In de vormgeving van onderwijs is daardoor meer verbinding tussen school en samenwerkingspartners. Er wordt meer gewerkt met vraagstukken uit de samenleving, onderzoekend en ontwerpend, en daarmee is er ook meer ruimte voor de eigen leervragen en de reflectie daarop.

Elk 'meer' roept natuurlijk de vraag op wat er dan minder wordt. Voor vernieuwing heb je ruimte nodig. Ruimte in je lessentabel, uren voor personeel, gebouw, financiën etc. Het is heel Hollands, zo leerde ik van Vlaamse vrienden, om eerst de voorwaarden te willen gaan regelen. Docenten willen vaak graag eerst weten waar je de ruimte in het rooster vandaan gaat halen, ofwel: wiens vak is de klos? Ook voor deze zaken kun je criteria aangeven waar de oplossing aan moet voldoen.

Verbetercultuur in de coulissen

Een verbetercultuur start vaak door met elkaar op een waarderen de manier te kijken naar het bestaande vanuit een aantal kaders. Voor burgerschap heeft Gert Biesta in het essay pedagogische burgerschapsvorming op het democratisch speelveld drie dimensies beschreven. Burgerschap heeft een sociale, een morele en een politiek-democratische dimensie. Die dimensies hebben mijn collega's en ik gebruikt om een burgerschapskompas te maken waarmee je inventariseert wat je al doet in de school. Welke activiteiten en elementen in het schoolleven dragen bij aan de sociale, morele en politiek-democratische ontwikkeling van leerlingen? Voordat we daar op focussen maken we eerst een beeld van de leerlingpopulatie en de omgeving van de school, en halen de vraagstukken op die een rol spelen voor burgerschapsvorming. Alles bij elkaar levert dit een beeld op waarmee alle betrokkenen zelf beginnen na te denken over het geheel van het onderwijs. En daarin komen vaak al de eerste ideeën en knelpunten in beeld waar men mee aan de slag zou willen.

Wat je daarin doet benoemt Iliass el Hadioui als het verleggen van de focus op het podium naar de coulissen. In de theatermetafoor beschrijft hij dat in de school iedereen bezig is met wat er op het podium gebeurt, en dat in de kleedkamer veel onderlinge steun wordt gegeven, naast de kritiek en het geroddel natuurlijk. Een goede schoolcultuur heeft ook veel activiteit in de coulissen nodig: wederzijdse ondersteuning, afstemming, samen leren verbeteren. Het activeren van gezamenlijke wijsheid, het inrichten van coulissen is één van de kernelementen van schoolontwikkeling.

Het lerend vermogen versterken, een gezamenlijke verbetercultuur faciliteren heeft nog een belangrijke energizer nodig: de stem van de leerling. Het burgerschapskompas kun je ook met leerlingen doen, in leerling panels of als actieonderzoek door leerlingen. Daarmee sla je twee vliegen in één klap, want naast belangrijke inpunt voor burgerschapsvorming ben je ook bezig met het creëren van een schoolcultuur die democratisch is en leerlingen laat ervaren dat hun perspectief er toe doet.

Waar het blijft wringen

'Burgerschapsvorming in het onderwijs wordt heel gemakkelijk een bezweringsformule voor de politiek', stelde Bas Heijne op de conferentie Bestemming burgerschap van de stichting School en veiligheid op 19 april jl. Het tekort in de samenleving van volwassenen wordt niet weggenomen met het verzorgen van meer burgerschapsonderwijs. Het is ook lastig aan jongeren uit te leggen wat de principes van gelijkheid en solidariteit inhouden als ze daar zelf weinig van ervaren in de samenleving, omdat zij zelf en hun ouders in een gemarginaliseerde of achtergestelde positie zitten. Het is lastig om in je school een goede debat en respectvolle omgang met elkaar te leren als politici zelf zo slecht kunnen omgaan met andere visies en daarbij geen andere reflex kennen dan het persoonlijk aanvallen van de andere persoon of de andere levensovertuiging.

Leerlingen zijn in deze leeftijdsgroep bezig om zich een beeld van de werkelijkheid te vormen. En die identiteitsontwikkeling is niet eenvoudig in deze tijd, zegt de Vlaamse psychiater Paul Verhaeghe. Wat te doen met je verlangen ergens bij te horen in een tijd dat je vooral individu en autonoom moet zijn? Hoe kun je je ergens tegen afzetten als alles om prestaties draait? Je hebt alleen jezelf er mee. Wat maakt meer indruk? Een les over gelijkheid, vrijheid en solidariteit of de machocultuur met je vrienden op straat? Daarom helpt het als de school een helder eigen visie heeft, ingebed in een gedachtengoed dat ook telkens weer uitnodigt om te herbronnen én ruimte geeft voor de individuele inspiraties van docenten en leerlingen.

Hoop en spelen

Wij zijn dus geen representanten van een goed functionerende samenleving. We staan eerder naast onze leerlingen en kijken met hen en met onze collega's naar de samenleving en leren hen daarop te reflecteren vanuit de principes van gelijkheid, vrijheid en solidariteit. We onderzoeken met hen de maatschappelijke vraagstukken, helpen hen om zich te oriënteren op hun eigen plek in de samenleving en leren hen om goed om te gaan met de ander die anders denkt. Daarin mogen we ons spiegelen aan Lea Dasbergs pedagogiek van de hoop, en de wetenschap dat met elk kind een nieuwe toekomst mogelijk wordt. Met onze leerlingen zoeken naar nieuwe perspectieven en kijken hoe we ons daarvoor in willen zetten. Dat is ook burgerschapsonderwijs.

Als ik onszelf en leerlingen hierin iets gun dan is het om te leren van mensen als Merlijn Twaalfhoven, componist die koos voor een muzikloopbaan buiten de concertzalen, en andere kunstenaars die ons uitnodigen om weer te durven spelen. Durven, ondanks onzekerheid of angst. Spelend betekenis ontdekken, mogelijkheden verkennen, plezier maken.

Marcel Elsenaar, 21 april 2022

Als je naar aanleiding van dit verhaal een keer wilt sparren of een advies wilt vragen, dan ben ik bereikbaar via melsenaar@verus.nl en telefonisch via 06-23091515